

Innehåll

Inledning • 9
En abbé från Langres, 1713–1735 • 25
Bohemen i Paris, 1736–1744 • 45
Det encyklopediska projektet, 1745–1748 • 66
Fängelset, 1749–1750 • 91
De första volymerna av Encyklopedin utkommer, 1751–1754 • 121
Kärlek vid första ögonkastet: Sophie Volland, 1755–1757 • 158
<i>Nunnan</i> , 1758–1760 • 190
<i>Rameaus brorson</i> , 1761–1764 • 254
<i>Jakob fatalisten</i> , 1765–1768 • 290
Sista kärlekar, 1769–1773 • 332
Ge råd åt fursten, publicera sig och dö, 1773–1784 • 381
En tidsinställd bomb, 1784–2013 • 446
 TACKORD OCH KÄLLOR • 495
NOTER • 496
LITTERATUR • 501
PERSONREGISTER • 527

Det kommer en tid när allas aska blandas. Vad kommer det då att spela mig för roll om jag har varit Diderot eller Voltaire och om det är mina eller era tre stavelser som finns kvar? Man måste arbeta, man måste vara till nytta.

Brev från Diderot till Voltaire, 19 februari 1758

Alla varelser ingår i varandras liv. Allt är ett evigt flytande. Varje djur är mer eller mindre människa, varje mineral är mer eller mindre växt, varje växt är mer eller mindre djur. Det finns bara en enda stor individ, det är helheten.... Födas, leva och förgå är att ändra form.

Diderot, *D'Alemberts dröm*, 1769

Inledning

Varför Diderot?

VILKEN GLÄDJE ATT SKILDRA en sådan människas liv! Ofantligt intelligent, en brunn av vetande, totalt fri, vanvettigt förälskad, otroligt kreativ. Och så rolig! Likaså att upptäcka honom; för det är först helt nyligen som hans texter har blivit kända i sin helhet. Och ännu kan vi inte vara säkra på att inte andra texter kommer att dyka upp ur den intighet där så många har försökt begrava dem.

Och vilken glädje att förstå att han långt före många andra, och långt mer seriöst, hyste tankar om mänskliga rättigheter, revolution, demokrati, empati, altruism, människosläktets enhet, kontinuiteten mellan materien och det levande; att han förnyade teatern och romanen samtidigt som han med Encyklopedin var med och lade grunden till den politiska, ekonomiska, filosofiska, tekniska och industriella revolutionen mot slutet av 1700-talet. Vilken glädje att inse att man genom att läsa hans böcker och korrespondens får så många verktyg för att förstå och erfara den kommande tiden. Enligt min mening är han sannolikt den ende upplysningsfilosof som kommer att få se sin stjärna växa det närmaste seklet. Under alla förhållanden den ende som vi fortfarande har nytta av, genom hans tankar likaväl som själva hans sätt att tänka.

Vilken glädje också att för en tid leva i sällskap med denna bejakande

ande, som ständigt föregriper sig själv i sitt tänkande, ständigt överraskas av sina egna idéer och är en mästare i konversationens konst; som skriver en så fantastisk franska, som så gärna vill hjälpa andra att reflektera och skriva, bara för nöjet att finna nya ämnen för reflektion, hela tiden på jakt efter invändningar mot sina egna idéer för att få nöjet att ändra uppfattning. Som föredrar att tänka framför att skriva, och att skriva hellre än att publicera. Denna samtidigt så blida människa, som gör allt för att aldrig gripas av ilska, för att förstå sina fiender och till och med hjälpa i stället för att nedslå dem.

Och vilken glädje att för en tid leva i detta 1700-tal som han i så hög grad förkroppsligar, där så mycket intelligens och förfining samsas – men samtidigt en värld som är fruktansvärt hård mot de flesta män och kvinnor, där man dör av utmattning, fattigdom, hunger; ett sekel där de som försöker tänka fritt ännu måste leva i ständig fruktan för angivare, censur, fängelse, tortyr, galärerna, exil, döden.

Och vilken glädje, slutligen, att konstatera närheten mellan vår egen tid och denna epok, där en värld gick mot sitt slut och en annan grydde; där en supermakt bleknade bort till förmån för en annan; där ny teknik förvandlade människors hela sätt att leva; där nya värderingar växte fram. Och där vissa, som kände allt detta, greps av lust att samla allt tillgängligt vetande med de medel som stod till förfogande på deras tid.

Jag har skrivit flera biografier, och det är något som jag älskar att göra. Särskilt när jag kan ägna en hel bok åt ett exceptionellt liv i en intensiv epok, så som jag redan har gjort med Blaise Pascal, Karl Marx, Mohandas Gandhi och Sigmund Warburg. Det är verkligen en stor tillfredsställelse, rentav ett slags trygghet, att få följa en annan människas livsväg dag för dag och sätta in den i dess samtid. På detta sätt kan man liksom segla i väg utanför sig själv och helt enkelt leva fler liv. Och vilka liv!

Vissa har tilltalat mig särskilt. Jag njöt av att vara Pascal. Jag uppskattade att vara Marx. Jag avskydde till sist att vara Gandhi, vars oklarhet och hyckleri först fascinerade mig men sedan irriterade mig mer och mer för varje dag. Så var det inte alls med Diderot, vars väg genom livet jag följde med förtjusning. Till och med mer än när det handlade om Pascal och Marx. Han kan faktiskt sägas utgöra den felande länken mellan den ene och den andre: han har den förres förnuft, den senares ateism; den

förres omsorger om sig själv, den senares omsorg om andra. Samtidigt finns det många andra drag som förenar dem alla tre: en intensiv strävan efter ett universellt vetande, en absolut vilja att skriva och ingenting annat, utövandet av journalistyrket, en passion för att övertyga andra och bekämpa makthavarnas överdrifter – och slutligen ett splittrat privatliv.

Men hos Diderot finns också ett särdrag som skiljer honom från de andra två: en oändlig förmåga till lycka och kärlek.

På sin vandring genom 1700-talet, från slutet av Ludvig XIV:s regeringstid till randen av franska revolutionen, får Denis Diderot se slutet på en hel värld och upptäcka hela den nya värld som gryr – vad gäller såväl värderingar som politiska maktförhållanden och teknikens krafter. Han utmanar sin tids alla makthavare. Han provar alla litterära genrer och är väsentligen ensam redaktör, från trettiofyra års ålder och mer än tjugo år framåt, för alla tiders största encyklopedi, i vilken han själv skriver flera tusen artiklar samtidigt som han läser, diskuterar och förbättrar merparten av 60000 andra, till vilka han valt ut de flesta av tusentalet författare och gjort tecknarna sällskap till hantverkarna för att avlocka dem deras hemligheter och utarbeta planscherna. Han är den sista människan som behärskade sin tids hela vetande. Beredd till polemik och skärmytslingar i alla ämnen, från matematik till teater; essäist, filosof, jurist; kapabel att improvisera en moralfilosofisk essä eller erotisk roman på en vecka, samtidigt som han kan läsa om och bearbeta vissa av sina texter under trettio års tid utan att någonsin publicera dem; litteratur-, konst- och musikkritiker; hela tiden med en livlig korrespondens i såväl amorösa som filosofiska ämnen.

Därtill är han en stor redaktör, alltid angelägen om att förstå andras synsätt och hjälpa dem att få fram sina idéer, aldrig snål med råd utan rentav villig att låta sina samtalspartner sätta sitt namn på texter som han själv har skrivit; rådgivare, inspiratör och ibland medförfattare till många verk av Rousseau, d'Alembert, d'Holbach, Condillac, Helvétius, Raynal och många andra. Mer oväntat är han också upphovsman till den moderna teatern och romanen, åtminstone på franska, genom att låta vanligt folk ta plats i sina intriger, använda spegeleffekter, gå in och ut ur sina gestalter, lägga sig i deras liv eller låta dem själva bestämma över sitt öde, samtidigt som han i sina böcker gör läsaren medskapande, så att Pirandello, Beckett, Butor, Kundera – bland andra – kommer att finna inspiration hos honom.

Likaså en stor älskare, ända in i det sista, som uppvaktar flera kvinnor på en gång, utan att någonsin göra en hemlighet av det och utan att någonsin överge någon – och utan någon förväntan om vare sig pengar eller inflytande den vägen, till skillnad från andra filosofer i samtiden som lät sig berikas genom arv eller omtänksamma älskarinnor. Förälskad i kvinnorna till kropp och själ. Och omtänksam inte minst om sin dotter, som bär samma förnamn som hans mor och den älskade systemen, och som han ägnar det mesta av sin sista tid i livet.

Sist och slutligen: en stor intellektuell, innan själva uttrycket myntats. En man som tänker fritt, trotsar furstemakten och drömmer om att vara dess rådgivare, men utan att någonsin kompromettera sig; som ser franska revolutionen nalkas liksom Ludvig XIV:s död; som i en skrämmande text förutspår denna omvälvning, femton år i förväg; outtröttligt fördömande despotin, ständigt hotad av fängelse, tolerant intill ytterlighet, även mot sina egna fiender; samtidigt som han skriver enbart för framtiden, då han vet att hans verk inte kan vinna gehör och spridning i hans egen tid. Detta har till stor del förblivit sant ända in i våra dagar.

Han måste vänta över två århundraden innan man till sist publicerar och läser hans verk. Och innan man inser att han har mer att säga oss än någon av hans samtida, inklusive Voltaire och Rousseau.

Om han under sin livstid inte fick åtnjuta lika stora framgångar som de välmående Voltaire, Helvétius och d'Holbach eller lika stort inflytande som den utsvultne Rousseau, så berodde det på att han aldrig gjorde något för att resa en staty över sig själv; liksom på hans ateism, intellektuella djärvhet och behärskning av vetenskaperna, av filosofin, av teologin och tekniken, av musiken och måleriet, och på hans fria seder och tolerans – alltsammans outhärdligt i mångas ögon, som det också har förblivit sedan dess.

Innan jag började skriva fick jag givetvis sätta mig ner och läsa eller läsa om alla hans verk: filosofi, romaner och dramatik, verk om politik, musik, konst och matematik – omfattande närmare tio tusen sidor – liksom de 780 brev av hans hand som finns bevarade och där man så tydligt kan höra hans röst.

Jag fick också läsa eller läsa om de författare som i så hög grad sysselsatte honom, från Rousseau till Voltaire, från d'Holbach till d'Alembert, från Richardson till Sterne, från Goldoni till Helvétius. Liksom hundratals

lärda böcker och artiklar om honom, däribland verken av de stora, oömbärliga specialisterna: Anne-Marie Chouillet, Herbert Dieckmann, Élisabeth de Fontenay, Jean Fabre, Frank Kafker, Jacques Proust, George Roth, Raymond Trousson, Jean Varloot, Paul Vernière, Laurent Versini, Arthur M. Wilson – bland många andra, vars namn och verk återfinns i litteraturförteckningen.¹

Varför »Tänkandets lycka«?

Tänkandets lycka, som Diderot förkroppsligar, har varit och förblir ett oerhört viktigt värde. Det kan hända att det enda som faktiskt intresserar människorna är den egna lyckan – men en av lyckans främsta källor är just tänkandet, tillsammans med kärlek, frihet och tillfredsställelse av materiella behov. Att tänka: det är att reflektera, resonera och begrunda, men också att drömma, skapa, fantisera.

Att tänka är att utvecklas, ett sätt att vidga sina horisonter som hör till människans mest mysteriösa aktiviteter. Vår hjärna är fortfarande till stor del en utforskad kontinent: Vad är det att tänka? Hur tänker vi? Hur blir vi medvetna om oss själva? Varifrån kommer våra idéer? Hur resonerar vi? Hur reflekterar vi? Hur lär vi oss? Hur skapar vi? Behöver man se, förstå, känna, röra, läsa för att kunna tänka? Kommer det en dag att finnas något slags kollektivt tänkande, genom tekniker som möjliggör tankeöverföring? Och kan religiösa övertygelser och ideologier kanske ses som en första ansats till detta?

Jag är säker på att neurovetenskapen snart kommer att visa att tänkande är nödvändigt för hälsan, till och med för livet. Samtidigt som tänkandet hör till det mänskliga livets genuint unika aspekter: ingen maskin verkar i slutänden kunna konkurrera med hjärnans alla förmågor. 100 miljarder neuroner, med 10 000 möjliga kopplingar för varje neuron. Vilket nöje kunde vara större än att göra största möjliga bruk av detta nätverk?

Att tänka är också en politisk handling, eftersom tänkandet hör till de mänskliga rättigheterna – och skyldigheterna.

På detta finns inget bättre exempel än Diderot, som finner sin lycka i konsten att ständigt lära sig nya saker, att våga tänka fritt, skriva, läsa, lyssna, samtala, utvecklas; i konsten att ändra uppfattning, låta sig övertygas av andra, utan beräkning eller hopp om vinning.

Även genom själva sin tankestil är han en modell för framtiden: för honom är det omöjligt att tänka utan att ta del av andras idéer och dela med sig av sina egna, utan att diskutera invändningar och argument, utan att ge sig ut på konversationens mystiska vägar, i samtal med andra eller med sig själv. Utan ordets förbluffande förmåga att blotta jaget, som psykoanalysen lyckats göra till basen för sin affärsverksamhet.

Vilken omgivning?

I vilken värld föds Diderot? Den är inte så olik vår egen: en värld där Kina demografiskt sett är världens främsta makt, med en befolkning som redan svarar för mer än en fjärdedel av mänskligheten, vid 1700-talets början omfattande omkring 700 miljoner människor. I Västerlandet ett imperium på nedgång, fallfärdigt: Förenade Nederländerna; och ett annat på väg att födas: Storbritannien. Det sker betydande tekniska framsteg, parallellt med en omfattande ekonomisk kris. Överallt, även i Europa, finns diktaturer som sätter upp gränser, och framför allt begränsar tankefriheten. Överallt, framför allt i Europa, syns tecken som förebådar demokratiska omvälvningar. Att resa liksom att kommunicera är fortfarande ett sällsynt och besvärligt företag; man skriver för hand, med gåsfjäder, på hantverksmässigt tillverkat papper. Råmaterialet för det handgjorda papperet är – som en artikel i Encyklopedin senare kommer att klargöra – »gammalt linne av hampa eller lin«, trasor med andra ord, även om »vissa fysiker nyligen har försökt utvidga synen på papper genom att undersöka om man inte skulle kunna tillverka papper av barken från vissa träd i vårt klimat eller till och med av trä som uppnått en viss grad av förruttelse, en förhoppning som också stärkts genom vissa försök«.² Diderot förmedlas, vad sina brev beträffar, via postens skjutshåll: posten är en verksamhet som i allmänhet är överlämnad åt privata företag och som bara de rika och mäktiga kan använda sig av.

I det väldiga Kina gör en revolution inom jordbruket det möjligt att under loppet av ett århundrade tredubbla den årliga rissköörden och fördubbla befolkningen, som därmed stiger från 150 till 330 miljoner vid 1700-talets slut. I början av 1700-talet störtas Mingdynastin av manchuiska nomader, Qing, som gör Peking till sin huvudstad och kan uppvisa åtminstone en stor kejsare, Qianlong. Denne förblir vid makten från 1736 och fram till

århundradets slut, en period under vilken han avslutar konflikten med Ryssland, krossar mongolerna, återerövrar Lhasa och därefter Altai – dagens Xinjiang – samt sluter fred med de burmesiska kungarna, tidens mästärbyggare. Liksom sina föregångare förblir Qingkejsarna helt inriktade på den kinesiska världen och intresserar sig inte nämnvärt för enstaka skeppslaster med nya produkter som lossas från de fåtaliga europeiska fartyg som fått tillstånd att handla i Kanton.

I Indien står marathernas makt på sin höjdpunkt. Osmanska riket slumrar i sin storslagenhet. I Algeriet råder närmast ett tillstånd av anarki. Från Väst- och Centralafrika skickar européerna tiotals miljoner afrikaner, sålda som slavar av arabiska köpmän, till sina amerikanska kolonier. I Brasilien förskjuter upptäckten av betydande guld- och ädelstensfyndigheter den ekonomiska och kulturella tyngdpunkten mot Minas Gerais. I Nordamerika ockuperar de franska kolonisterna Nouvelle France och Louisiana; 1701 grundar de Detroit och 1718 La Nouvelle-Orleans. De konkurrerar fortfarande med spanjorerna och engelsmännen.

I Europa, efter Antwerpen och Genua, är Förenade Nederländerna den dominerande makten, sedan Spanien 1648 erkänt republikens självständighet. Brygge har inte längre någon hamn att tala om; Venedig är bara en magnifik anhalt i handeln med Orienten; Antwerpen en förort till Amsterdam; Genua befinner sig på nedåtgående, liksom hela Lombardiet, som gradvis hamnar utanför de viktigaste handelslederna.

Amsterdam med sina omkring trehundra tusen invånare styr den europeiska politiken med suverän hand. De borgerliga regenterna sitter vid makten, trots konflikterna mellan Hollands mäktige »rådspensionär«, vald på fem år och möjlig att återvälja, och Förenade Nederländernas gemensamme ståthållare, som kontrollerar armén. Protestantismen befriar folket från alla skuldkänslor över sin rikedom; vid 1600-talets slut är holländarnas genomsnittsinkomst fyra gånger så stor som Parisbornas.

Förenade Nederländernas flotta, utomordentligt välrustad och ojämförbart mycket större än andra länders, kontrollerar alla hav från Östersjön till Latinamerika; den tar till och med kontroll över handeln i Sevilla, som förblir inskeppningshamnen för Amerikas metaller. Republikens bankirer styr över världens växelkurser; dess handelsmän bestämmer priset på alla produkter; genom Ostindiska kompaniet, och därefter Amsterdams börs och bank, förvandlas denna maritima makt till finansiell, kommersiell och

industriell dominans; industrin finns i Leyden, skeppsvärven i Rotterdam, medan inlandet levererar förfinade jordbruksprodukter; där färgas ylletyger för hela Europa, inklusive England.

Det offentliga livet är praktfullt; det intellektuella livet intensivt; idéer utbyts i lärda sällskap. Här växer begreppen om naturrätt och begränsad kungamakt fram. Nederländerna spelar rollen som »Europas samvete«. Detta är den intellektuella härd där naturrättsläran och folkrätten utvecklas. Vid Leydens universitet utbildas studenter från hela kontinenten; nästan hela den tyska och österrikiska eliten studerar där, liksom många fransmän och engelsmän; här finner man Europas främsta professorer. För många engelsmän som flytt Cromwell eller Karl II, liksom för hugenotter som tvingats fly Frankrike 1684 efter upphävandet av ediktet i Nantes, är Nederländerna verkligen bästa tänkbara tillflyktsort. Här trycks för övrigt också de första genuint europeiska tidningarna, ofta av franska hugenotter och inte sällan franskspråkiga: *Les Nouvelles de la République des Lettres* grundas av Pierre Bayle 1684, *La Bibliothèque universelle et historique* av Jean Le Clerc 1686, *Histoire des ouvrages des savants* av Basnage de Beauval 1687. Här finner man också många ättlingar till judar som fördrivits från Spanien, bland andra Baruch Spinoza, som så tidigt som 1650 vågar föreställa sig en värld där Gud smälter samman med Naturen utan att längre underkasta människorna någon morallag. Verksamma där, efter Descartes, är också Hugo Grotius, Christian Huygens och Antoine van Leeuwenhoek. Samtidigt strider konsthandlarna om de stora konstnärernas verk: Johannes Vermeer, Frans Hals, Jacob van Ruysdael, Rembrandt.

Övriga världen bevittnar fascinerat denna triumf, som kommer att sträcka sig över nästan två århundraden.

Vid sidan av Nederländerna träder nya makter fram: Österrike etablerar sig som ett bålverk mot turkarna, och 1689 ger sig Ryssland in i det internationella spelet med Peter den store. Snart kommer Preussen att hävda sig, och framför allt England.

Engelsmännen behärskar tekniken att väva ull, bryta kol och tillverka glas. Rikedomerna på floder, som det flacka landskapet till trots används främst som energikällor, gynnar en mekanisering av spinneriet i Lancashire, med ett nytt textilt råmaterial som kommer att konkurrera med ullen: bomull, känt sedan länge i Europa och återupptäckt av engelsmännen i

Indien. Denna växtfiber blir strategiskt lika viktig som Perus guld och silver. För att säkra tillgången tar brittiska Ostindiska kompaniet kontroll över Indien, Nordamerika och Sydasien, där bomullen odlas.

I London 1689, en politisk skräll: Vilhelm och Maria, prins och prinsessa av Oranien, som återkommit till tronen efter Cromwells diktatur och Jakob II:s regeringstid, beviljar parlamentet insynsrätt i de offentliga affärerna; proklamerandet av Bill of Rights lägger grunden för en parlamentarisk monarki och sätter upp ramar för kungens befogenheter; regeringen är ansvarig inför parlamentet, som dock fortfarande domineras helt av den jordägande aristokratin; censuren avskaffas; församlings- och yttrandefriheten får ett något bättre skydd.

Samma år förklarar John Locke, i *An Essay Concerning Human Understanding* (som kommer att utöva ett betydande inflytande i hela Europa), att människans vilja kan återföras på ett bristtillstånd, ett obehag (*uneasiness*), och en strävan efter »lycka och ingenting annat« (*happiness, and that alone*); lyckan, säger han, är grunden till varje önskan. Året därefter, i *Two Treatises of Civil Government*, kritiserar han den patriarkala makten liksom monarkernas makt och gör den individuella friheten till en oförytterlig och naturlig rättighet. Vid samma tid finner man i England också stora begåvningar inom alla discipliner: filosofin (Hobbes, därefter Berkeley), moralen (Addison, sedan Shaftesbury), naturvetenskaperna (Newton, senare Bentley), diktningen och romanen (Pope, följd av Richardson och Sterne). Dessa lärda män och forskare vinner erkännande av kungamakten, som beskyddar och hedrar dem, och i Royal Academy samlas Europas vetenskapliga elit. Naturligtvis på villkoret, liksom på andra håll, att inte ifrågasätta kristendomens grundläggande dogmer.

Och Frankrike?

Tvärtemot vad många historieböcker vill få oss att tro är det land som den gamle Kung Sol regerar över, vid 1700-talets gryning, ett ruinerat land, agrart till 85 procent, stelnat i en härva av rättigheter och privilegier – för kungen och stormännen, för bysamfälligheter, ofrälse och enskilda släkter.

Frankrike är just på väg ut ur två större kriser: en torka som 1693–1694 tagit död på omkring 10 procent av kungadömet's befolkning, eller två miljoner människor, och den »långa vintern« 1709, som utlöser en svält